

PATIESĪBAS LOMA POSTPATIESĪBAS APSTĀKĻOS

Vents Sīlis ieguvis *Dr. sc. soc.* zinātnisko grādu Rīgas Stradiņa universitātē (RSU) un *Mg. phil.* akadēmisko grādu Latvijas Universitātē (LU). Pašlaik ir RSU Humanitāro zinātņu katedras asociētais profesors. Ir krājumu *Filosofiskā antropoloģija I* (2015) un *Filosofiskā antropoloģija II* (2018) redaktors un autors. Raksta publicistiku un pašreiz intensīvi pēta dzimumlomas, it īpaši vīrišķības, dimensijas mūsdienu Latvijā, un ir vīru grupu kustības veicinātājs.

Raksturvārdi: ziņas, postpatiesība, gvelšana, zinātnes noliegums, mediji, populisms, totalitārisms.

Ievads

Termins “postpatiesība” (*post-truth*) ir guvis popularitāti saistībā ar būtiskām izmaiņām informācijas apmaiņas un izvērtēšanas paradumos. Šīs izmaiņas daļēji radījis uzticības zudums tradicionālajiem ziņu avotiem un arvien pieaugošā sociālo mediju popularitāte, kur informācijas avota subjektīvajai gaumei, attieksmei un vērtējumam atvēlēta centrālā loma.

Šajā rakstā tiks aplūkota postpatiesība saattiecinājumā ar nošķirumu starp patiesību un nepatiesību un aplūkots gvelšanas (*bullshit*) fenomens, kam kā sociālam priekšnesumam piemīt daiļās mākslas iezīmes. Tiks aplūkotas arī attiecības starp patiesību kā zinātniskās metodes un kritiskās domāšanas rezultātu un postpatiesību kā zinātnes un patiesības nolieguma formu, kas tiecas panākt situāciju, kurā eksperta viedoklis nav ne ar ko labāks par nespeciālista viedokli, piešķirot līdzvērtīgu statusu pārbaudītiem faktiem un dezinformācijai (“alternatīvajiem faktiem”). Pēc tam tiks aplūkots postpatiesības, proti, propagandas un

dezinformācijas, iespaids uz politiku informācijas tehnoloģiju laikmetā. Nobeigumā tiks izdarīti secinājumi par to, kāda ir patiesības nozīme postpatiesības apstākļos. Cik pamatots ir apgalvojums “patiesība ir mirusi”? Un kādu iespaidu tas atstāj uz demokrātiju, sabiedrību un medijiem.

Alternatīva nošķīrumam starp patiesību un nepatiesību

Oksfordas vārdnīcā atrodamā termina “postpatiesība” definīcija skan šādi: “Postpatiesība attiecas uz apstākļiem, kuros sabiedrības viedokļa veidošanā objektīvi fakti ir mazāk ietekmīgi nekā vēršanās pie emocijām un personīgiem uzskatiem.”¹ Šī definīcija patiesībā apraksta nevis to, kas ir postpatiesība, bet gan sabiedrības viedokļa veidošanas mehānismu, kur būtiskāks ir informācijas iespaids uz auditoriju, nevis tās patiesums, proti, atbilstība faktiem. Bet vai šāda atsevišķa termina ieviešana nav lieka, proti, vai postpatiesība nav vienkārši meli?

¹ Pieejams: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth> (18.07.2020.).

Nē, jo postpatiesība atrodas specifiskās attiecībās gan ar patiesību, gan ar nepatiesību. Jēdzienu “patiesība” un “nepatiesība” nozīme ir balstīta binārā pretnostatījumā, kur viena puse ir otras noliegums, – tas, kas ir empīriski pārbaudīts vai kritiski izanalizēts un atzīts par patiesu, nevar būt nepatiess, un otrādi. Savā izklāstā vēlos parādīt, ka postpatiesība atrodas ārpus šī vienkāršā pretnostatījuma un tieši tas padara tās noteikšanu tik sarežģītu – tā var būt vienlaikus gan daļēji patiesa, gan daļēji nepatiesa, tāpat tās sastāvā var būt iekļauti arī izteikumi, attieksmes un emocijas, kuru patiesums vispār nav nosakāms.

Lai to saprastu, Lī Makintairs piedāvā aplūkot vairākus nepatiesības veidus:

1. *Godīga kļūda* – kaut arī informācija ir nepatiesa, pats informācijas izplatītājs ir pārliecināts par tās patiesumu, un viņa mērķis nebūt nav maldināt auditoriju. Līdz ar to tā nav postpatiesība.
2. *Meli* – (1) *apzināta nepatiesas, safabricsētas informācijas izplatīšana*, (2) *apzināti sagrozītas, nepilnīgas informācijas izplatīšana*. Visizplatītākā melu forma ir daļējs noklusējums, lai nepublicētu tieši tos informācijas fragmentus, kas nepieciešami, lai auditorija spētu adekvāti interpretēt visu pārējo patieso informāciju. Šajā gadījumā izplatītājs ar nolūku maldina auditoriju, skaidri apzinādams, kas tieši ir jānoklusē, lai izdotos maldināt, sakot patiesību. Šajā gadījumā informācijas izplatītājam joprojām ir būtiski atšķirt patiesību no nepatiesības, pat ja tas tiek darīts ar nolūku maldināt, tātad tā nav postpatiesība.
3. *Apzināta nezināšana* – runātājs nezina, “vai kaut kas ir patiess vai nav, bet tomēr apgalvo to, nemēģinot veltīt laiku tam, lai noskaidrotu, vai šī informācija ir patiesa. Šajā gadījumā mēs varam vainot cilvēku slinkumā, jo, ja fakti ir viegli pieejami, tad cilvēks, kurš apgalvo nepatiesību, ir atbildīgs par savu nezināšanu”². Šķiet, ka šeit arī slēpjas galvenais postpatiesību raksturojošais elements: cilvēks ir *tīši vienaldzīgs* pret patiesību, atzīstot kaut ko par patiesu bez pārbaudes un kritiskas

analīzes. Nav nozīmes, vai teiktais ir patiess vai nav, – tas nekādi neietekmē runātāja pārliecību.

Rodas jautājums: vai tad nav drošāk savu viedokli balstīt uz pārbaudītu informāciju? Ja jau faktus nav grūti pārbaudīt, it īpaši informācijas tehnoloģiju laikmetā, tad kādēļ postpatiesības izplatītājs nav ieinteresēts to darīt? Viņam tas nav būtiski, tādēļ tās būtu pārmērīgas, nevajadzīgas pūles. Daudz vieglāk ir vienkārši izvēlēties pieminēt tikai tos faktus, kuri pierāda runātāja teikto, un nepieminēt tos, kuri ir pretrunā ar teikto (argumentācijā to sauc par *cherry-picking*).

Arī Harijs Frenkfurts savā esejā, kuras daiļrunīgais nosaukums ir *On Bullshit* (vēlotos latviskot esejas centrālo terminu, piedāvāju postpatiesību tulkot kā “gvelšanu”, bet postpatiesības izplatītājus saukt par gvelzējiem), runā par vienaldzību pret patiesību. Viņš nelieto terminu “postpatiesība”, taču, spriežot pēc tā, kā viņš definē gvelšanu, runa ir par vienu un to pašu. Arī H. Frenkfurts uzsver to, ka nosšķirums starp patiesību un meliem, kas ir būtisks kā godīgiem cilvēkiem, tā maldinātājiem, gvelšanas gadījumā ir zaudējis savu nozīmi. Viņš norāda, ka gvelzējs “.. vispār neņem vērā faktus, kā to dara godīgs cilvēks un melis, ja vien tie nav noderīgi, lai pamatotu viņa teikto. Viņam *nerūp tas, vai viņa teiktais patiesi apraksta realitāti* (kursīvs mans – V. S.). Viņš vienkārši izvēlas faktus vai izdomā tos, lai tie atbilstu viņa teiktajam”³.

Politikas komentētājs un komiķis Stīvens Kolbērs (*Stephen Colbert*) ir ieviesis terminu “patiesīgums” (*truthiness*), lai apzīmētu cilvēku pārliecību par izteikuma patiesumu, kas pamatojas uz viņu intuitīvajām nojaušmām vai subjektīvo uztveri, neņemot vērā to, vai tas vispār ir loģisks, apstiprināts ar pierādījumiem un faktiem.⁴ Vienaldzība pret patiesību piedāvā pilnīgu brīvību gvelzēja radošajam izpaušmēm – viņš vai viņa var sacerēt tādu “patiesību”, kas tobrīd ir viņam izdevīga.

Kā rāda prakse, gvelzēji nebaidās aktīvi izteikt un aizstāvēt viedokļus, kurus visi uzticamie avoti, kas balstās uz pārbaudītiem

³ Frankfurt 2005, 56.

⁴ Pieejams: <https://en.wikipedia.org/wiki/Truthiness> (18.07.2020.).

² McIntyre 2018, 7–8.

faktiem un pierādījumiem, atzīst par nepatiešiem. Piem., absolūti fantastiskas sazvērētības teorijas, kuras ir tikušas atspēkotas jau neskaitāmas reizes, – tādas kā Cionas gudro protokoli, *Pizzagate* un reptiloīdi, vai arī izplata pseidozinātniskus uzskatus, tādus kā anti-vakcinācija un globālās sasīšanas noliegums. Viņus nesatrauc iespēja zaudēt reputāciju kritiski domājošu cilvēku acīs, tāpēc ka tāds arī nav bijis mērķis, jo daudz vilinošāka liekas iespēja saņemt atbalstu no nekritiski domājošajiem, kuru pārliecināšanai spilgta retorika noder daudz labāk par faktiem. Šis radošās brīvības elements, pēc H. Frenkfurta domām, padara gvelšanu par mākslu.

Gvelšana kā daiļā māksla

Gvelzējs piedāvā “personiskā redzējuma” priekšnesumu, kur akcents likts uz atraktivitāti, artistiskumu, prasmi sajūst auditorijas noskaņojumu un improvizēt. Saturam nav nozīmes, visu izšķir efekts – viss taču ir izrāde, spēle, rotaļa. Pateicoties nevērīgajai attieksmei pret faktiem un pierādījumiem, gvelzējs var nepamanīt, ka pastāvīgi nonāk pretrunās ar sevi. Acīmredzot no postpatiesības. Iespējams, tieši tādēļ prominenti gvelzēji, piem., tādi kā ASV prezidents Donalds Tramps un Krievijas prezidents Vladimirs Putins, tik ļoti ir iecienījuši apvainot gvelšanā, melos un viltus ziņu izplatīšanā visus citus – jo labākā aizsardzība ir uzbrukums.

Blakus vispāratzītai patiesībai, kas piepīta klāt “patiesīgiem” izteikumiem, gvelšanā būtiska nozīme ir principā nepārbaudāmiem bezjēgas izteikumiem un atklātai demagoģijai. Piem., tas redzams Donalds Trampa atbildē Teksasas gubernatoram Rikam Perijam, kurš viņu apvainoja demagoģijā: “Kā to varēja paredzēt, Trampa atbilde balstījās uz visām tām stratēģijām, kuras Perijs nosodīja kā demagoģiju. Viņš paņirgājās par Perija brillēm un norāja viņu par to, ka Perijs nespēj apturēt meksikāņu “noziedzniekus”, kas nelegāli šķērso robežu. Savukārt Perija apvainojumam viņš uzbruka kā nepietiekami skaidri formulētam, paziņojot, ka Perijs “nesaprot, ko vārds “demagoģija” nozīmē”⁵. Kādā veidā tas, ka

D. Tramps uzskata R. Perija brillēs par smieklīgām, apgāj viņa apsūdzības? Ar kādiem argumentiem D. Tramps pamato to, ka R. Perijs nesaprot vārda “demagoģija” nozīmi? Viņš to nevis pamato ar pretargumentiem, bet gan demonstrē savu gvelzēja “talantu”, uzbrūkot kritiķa personībai. Šāda stratēģija darbojas kā mēģinājums iemantot “imunitāti” pret racionālu, argumentētu kritiku.

Tas ir arī mēģinājums atbrīvoties no nepieciešamības ievērot konsekvenci savos izteikumos – izvairīties no atbildības par iepriekš teikto. Nav iespējams apšaubīt to, ka mūsu emocijas un noskaņojums var būt mainīgi. Gvelzējs vienmēr var pateikt, ka “vakars par šo tēmu jutos tā, bet šodien – pavisam citādi”, un neizskatīties nekonekvents publikas acīs. Gvelzējs vienmēr var attaisnot sevi, ka viņš tikai vēlas prezentēt savas subjektīvās domas un jūtas, kuras nav apšaubāmas tādā pašā veidā kā fakti, – ja kāds apgalvo, ka piedzīvo konkrētas jūtas un vienlaikus demonstrē šīm jūtām atbilstošu ķermeņa valodu, tad tas ir pietiekami, lai auditorija viņam ticētu.

Gvelzējs var atļauties neuztraukties par patiesumu vai nepatiesumu, ja viņš prot pieskaņoties auditorijas emocijām. Auditorijā ar zemu izglītības līmeni reti kurš ir tik kritisks pret sevi, lai apšaubītu savu emociju pamatotību un viedokļa patiesumu. Līdz ar to viedokļi un attieksmes, kas rezonē ar auditorijā valdošajām emocijām un atspoguļo tās pārstāvju specifiskos priekšstatus par fizisko un sociālo realitāti, tiek pieņemti ar sajūsmu.

Uztvert atraktīvu gvelšanu ir daudz vieglāk nekā iedziļināties pēc visiem labas žurnālistikas kanoniem sagatavotā, emocionāli neitrālā stilā ieturētā, toties apjomīgā un detalizētā vēstījumā, kur atspoguļotās realitātes interpretācijai tiek izmantotas zinātniskās teorijas, atspoguļoti vairāki alternatīvi viedokļi, bet secinājumi atstāti pašas auditorijas ziņā. Kā to apliecina neskaitāmi piemēri no ikdienas prakses, plašu auditoriju vairāk interesē nevis skatījums, kas pieprasa no tās kritiski analītisku pieeju, bet aizraujošā formā pausta personiskā attieksme. Bet tas nav vienīgais iemesls, kādēļ esam toleranti pret gvelšanu.

Pirmkārt, gvelšana ir daļa no vārda brīvības. Līdzīgi citām demokrātiskām tiesībām un brīvībām, vārda brīvība pieļauj tās potenciāli

⁵ Skinnell 2018.

ļauņprātīgu izmantošanu – nepārbaudītas un arī nepatiesas informācijas izplatīšanu, demagoģiju, pārspīlējumus utt., ja vien netiek pārkāpti likumā paredzētie ierobežojumi. Gvelšanu nav iespējams izskaust, vienlaikus neatsakoties no vārda brīvības, – ar to var cīnīties vienīgi partikulārā līmenī, atmaskojot katru konkrēto gvelšanas gadījumu.

Otrkārt, postpatiesības forma, kas izpaužas kā populistiska retorika, vienmēr ir bijusi viens no politiskās cīņas instrumentiem. Tā ir efektīva tieši tādēļ, ka daļa cilvēku nevēlas nedz atzīt, nedz kaut kā apkarot savu tendenciozitāti un aprobežotību. Tas ir saistīts ar tādiem kognitīvajiem traucējumiem kā apstiprināšanas kļūda, kas rada lielāku vēlmi piekrist tādai informācijai, kas atbilst un apstiprina indivīda uzskatus, un Daninga-Krīgera efekts (*Dunning-Kruger effect*) – mazizglītotu cilvēku tendence neapzināties savas nezināšanas patiesos apmērus un uzskatīt sevi par kompetentiem jomās un jautājumos, kuros viņi nav pietiekoši kompetenti.⁶

Treškārt, liela daļa publikas labprāt izbaida virtuozu gvelšanu. Auditorija vēlas dzirdēt nevis daudzpusīgu un neviennozīmīgu patiesību, bet gan aizraujošu, aizkustinošu stāstu. Kuram, izņemot profesionāļus, ir interesanta vēsturiska patiesība, ja tās vietā var baudīt aizkustinošu leģendu vai varoņteiku? Kā to raksturo literatūras kritiķe Mičiko Kakutani, “patiesības jēdzienu aizvieto “ticamības” jēdziens. Cilvēkus daudz mazāk interesē, vai kaut kas atbilst faktiem, nekā tas, cik ērti ir tam noticēt”⁷.

Ceturtkārt, dažās profesijās gvelšana ir nevēlama, taču teju neiztrūkstoša daļa no procesa. Lielākajai daļai publisko profesiju pārstāvju, sākot ar žurnālistiem un beidzot ar amatpersonām un viedokļa līderiem, kaut reizi mūžā ir nācies nokļūt situācijā, kur jāizsakās par to, par ko runātājam nav pietiekami plašu un dziļu zināšanu. Situācija prasa tūlītēju reakciju, un nav laika sagatavoties labāk, pieejamā informācija ir nepietiekama, vai arī ir gadījies pārvērtēt savu kompetenci konkrētajā jautājumā. Publiskiem runātājiem ar attīstītu kritisko domāšanu noteikti ir nācies pieķert gvelšanu

ne tikai citus, bet arī pašiem sevi. Tāpēc, kā to raksturo H. Frenkfurts, “viena no mūsu kultūras vispamanāmākajām īpašībām ir milzīgais gvelšanas daudzums. Visi to zina. Katrs no mums devis savu ieguldījumu tajā. Taču mēs pieņemam situāciju tādu, kāda tā ir”⁸. Līdz ar to mēs neprasām no citiem pārāk augstu patiesuma līmeni, jo labi apzināties, ka bieži paši nespējam to sasniegt.

Patiesība un kritiskā domāšana

Tolerance pret gvelšanu ir saistīta arī ar mūsu paļāvību uz savām kritiskās domāšanas spējām, kas ļauj nošķirt pārbaudītu informāciju no dezinformācijas. Kritiskā domāšana ir daļa no empīriskās izziņas procesa, kas fokusējas uz pārbaudītiem faktiem, kuri tiek loģiski saattiecināti koherentā kopumā, lai veidotu relatīvi drošticamu priekšstatu par realitāti. Šo pašu pieeju izmantojam arī tad, kad vēlamies nošķirt patiesību no meliem. Šī pieeja veido arī zinātniskās izpētes pamatus, tieši tādēļ par augstākās raudzes patiesību tiek atzīta “zinātniskā patiesība” – no realitātes metodoloģiski korektā ceļā atvasināti fakti, kas apkopoti un izskaidroti ar teorijas palīdzību.

No malas skatoties, šāda patiesība šķiet neapstrīdama, taču no pašas zinātnes viedokļa jēdziena “patiesība” saturs nebūt nav tik viennozīmīgs vai stabils, kā varētu likties. Pirms teorija tiek atzīta par zinātniski pierādītu, tā tiek pakļauta kritiskai analīzei – tiek validēta tās metodoloģija un iegūtie rezultāti, tiek atkārtoti veikti eksperimenti, tiek pārbaudīta secinājumu pamatotība un teorijas iekšējais nepretrunīgums. Ar to visu skrupulozi nodarbojas konkrētās nozares ekspertu kopa saskaņā ar labas zinātniskās prakses un akadēmiskā godīguma principiem. Zinātnes ētikas principi pieprasa publiskot pārkāpumus, tādēļ medijos bieži parādās ziņojumi par zinātnisko krāpšanos un maldināšanu, kā arī par interešu konfliktiem. Tā ir normāla prakse, kas apstiprina zinātnē pastāvošos augstos ētikas standartus.

Tāpat arī skepticisms un šaubas ir daļa no pašas zinātniskās pieejas: teoriju par zinātnisku padara tieši tas, ka to var apšaubīt. Proti, vienmēr pastāv iespēja, ka alternatīva fakti

⁶ Kruger, Dunning 1999.

⁷ Kakutani 2018, 82–83.

⁸ Frankfurt 2005, 1.

interpretācija vai kādi nākotnes dati var apgāzt mūsu pašreizējos priekšstatus par realitāti. Tas, ka teoriju iespējams apšaubīt, nenozīmē, ka tai nevar uzticēties vai ka tā būtu jāatmet, tieši otrādi – kritika un pārbaude palīdz nošķirt labu zinātņi no sliktas. Tādā veidā esam nonākuši pie tik drošticama empīriskās realitātes skaidrojuma, cik vien tas mums pašlaik ir iespējams, – tieši tādēļ tā bauda “zinātniskās patiesības” statusu.

Taču gvelzēji un postpatiesības izplatītāji nesaudzīgi ekspluatē zinātnes atvērtību kritikai un šaubām, tādā veidā vairojot neuzticību zinātniekiem un zinātnes apstiprinātajiem faktiem. Viņi piešķir pārspīlētu nozīmi dažiem krāpšanās gadījumiem, lai diskreditētu zinātņi kopumā. Šīs diskreditācijas mērķis ir mazināt sabiedrības uzticību zinātniskajai ekspertīzei, ironiskā veidā izmantojot tieši tos pašus argumentus, kas padara šo ekspertīzes sistēmu efektīvu. Kā to raksturo M. Kakutani: “Notiek uzbrukums zinātņei un jebkura cita veida ekspertu zināšanām – vai tās būtu ārlietas, nacionālā drošība, ekonomika vai izglītība.”⁹ Rezultātā ir radies specifiski mūsdienīgs fenomēns: radikāla zinātnes un zinātnisku faktu noliegšana, kas ietver šaubas par jebkuru vispāratzītu zinātnisku teoriju, ieskaitot evolūcijas teoriju gan par to, ka Zeme ir apaļa, nevis plakana, gan par smēķēšanas kaitīgumu, vakcinācijas drošību un efektivitāti, klimata izmaiņām utt.

Kāpēc kas tāds būtu nepieciešams? Argumentēts un uz ekspertīzi balstīts viedoklis padara gvelšanu bīstamu un neefektīvu – ekspertu sabiedrībā gvelzēji un demagogi tiek ātri atmaskoti. Lai efektīvi neitralizētu ekspertu iebildumus, viņiem ir jācenšas mazināt uzticību patiesām un pārbaudāmām zināšanām, proti, jāpanāk, ka lielākā daļa publikas uz zinātniekiem un ekspertiem sāk raudzīties ar neuzticību. Ja ekspertiem vairs nevar uzticēties, auditorijas acīs eksperta un neeksperta viedoklis kļūst līdzvērtīgs – tie ir tikai “dažādi skatījumi” un abiem ir tiesības eksistēt. Šādos apstākļos blakus pierādītiem un pārbaudāmiem faktiem var droši likt safabricētus “alternatīvos faktus” (proti, dezinformāciju), un tie vairs neizskatīsies tik acīmredzami absurdi – mums var būt ne tikai katram savs

viedoklis, bet arī katram savi fakti. Pārliecībai atbilstoši fakti tiek nekritiski pieņemti arī tad, ja tie nemaz nav fakti, turpretim neatbilstošiem faktiem tiek piemēroti neizpildāmi augsti patiesuma standarti. Rezultātā postpatiesības izplatītājs var uzdot sevi par kritiski domājošu cilvēku, kuram grūti iestāstīt kaut ko apšaubāmu un vienlaikus nodarboties ar demagoģiju un dezinformāciju.

Mazinoties ekspertīzes nozīmei, tiek mazināta arī izglītības vērtība – kāda jēga tērēt laiku un naudu izglītības iegūšanai, ja izglītota cilvēka viedoklis ne ar ko nav vērtīgāks par jebkuru citu? Vienaldzība pret zinātniskajiem faktiem tiek pārnesta arī uz sociālajiem un politiskajiem faktiem – lielai daļai balsstiesīgu pilsoņu nav pat elementāra priekšstats par savas valsts politisko sistēmu un ar to saistītajiem sociālajiem un ekonomiskajiem procesiem. Tas vairs nav diletantu laikmets, tas jau ir vāji izglītota cilvēku laikmets.

Turklāt šī mazizglītība un nekompetence skar visaugstāko sociālās hierarhijas ešelonu, kā to parāda ASV prezidenta piemērs: “Tramps [...] vada administrāciju, kura savā pirmajā darbības gadā kļuva par antiapgaisības principu iemiesojumu, noraidot tādas vērtības kā racionālisms, tolerance un empīrisms gan savā politikā, gan savā *modus operandi*, – tā atspoguļo sava virsvaldņa nekonsekventu, impulsīvo lēmumu pieņemšanas stilu, kas balstīts nevis zināšanās, bet instinktvīvas sajūtās un mirkļa untumos, viņa aizspriedumainajos (un bieži vien aplamajos) priekšstatos par to, kā darbojas pasaule.”¹⁰ Pats D. Tramps gan sevi uzskata par lielisku prezidentu un “ļoti stabilu ģēniju”¹¹, tādā veidā apliecinot ka Daninga-Krīgera efektam var būt pakļauti ne tikai vēlētajī, bet arī paši politiķi.

Kad postpatiesība ienāk politikā, tā kļūst par vienu no mūsdieniu demokrātijas lielākajiem apdraudējumiem. Rodas apburtais loks: vissliktāk izglītota auditorijas daļa visvieglāk pieņem demagoģiju, gvelšanu un dezinformāciju, bet pat nenojauš savu nekompetenci un nedz vēlas, nedz arī spēj aptvert ekspertu argumentus, kas to atmasko. Kā to raksturo

¹⁰ Kakutani 2018, 27–28.

¹¹ Pieejams: <https://twitter.com/realDonaldTrump/status/949619270631256064> (12.08.2020.).

⁹ Kakutani 2018, 23.

holokausta vēsturnieks Timotijs Snaiders, “pēc savas būtības postpatiesība atjauno fašistu attieksmi pret patiesību [...] Fašisti .. izmantoja jaunos medijus, kas tajā laikā bija radio, lai radītu propagandas troksni, kas rosināja cilvēkos jūtas, pirms viņi paguva noskaidrot faktus. Un tagad, tāpat kā toreiz, daudzi cilvēki ir sajaukuši patiesību par pasauli, kura mums visiem ir kopīga, ar ticību ļoti apšaubāmam līderim. Postpatiesība ir prefašisms”¹².

Politiskā propaganda un dezinformācija

Politikā postpatiesība nozīmē pārliecības vai ideoloģijas triumfu pār faktiem – patiesi ir viss, ko vēlamies uzskatīt par patiesu, pat ja tas ir pilnīgā pretrunā ar empīriskajiem faktiem. Politikas laukā postpatiesība kļūst par propagandu un satur totalitārisma iedīgļus: “postpatiesība ir ideoloģiskas dominances forma, kuras praktizētāji mēģina piespiest citus ticēt kaut kam neatkarīgi no pierādījumiem”¹³.

Ja patiesība ir atkarīga nevis no faktiem, bet no tā, ko uzskatām par ticamu vai izjūtam kā patiesīgu, tad iegūstam sabiedrību, kur nav iespējamā adekvātas politiskās debātes, jo puses nav spējīgas vienoties pat par bāzes faktiem. Šādā sabiedrībā, kur nav stabilu fakti, kas veidotu sociālo diskusiju platformu, cilvēki ir daudz vairāk tendēti piemērot “faktus” saviem uzskatiem. To precīzi formulējusi filozofe Hanna Ārente savā klasiskajā darbā par totalitārisma izcelsmi: “Totalitāra režīma ideālais subjekts ir nevis pārliecināts nacists vai pārliecināts komunisti, bet gan cilvēki, kuriem atšķirība starp faktu un fikciju (t. i., pieredzes realitāti) un atšķirība starp patiesību un nepatiesību (t. i., domāšanas normām) vairs neeksistē.”¹⁴ Tiek sagraudas visas attiecības gan ar fizisko realitāti, gan sociālo realitāti, paliek vienīgi pārliecība jeb ideoloģija, kas aizvieto tās abas.

Ideoloģiskā dominance tikpat labi var sākties ar populismu, runāšanu “tautas vārdā” un prasību pēc “īstas demokrātijas – tautas varas” (kā tas, piem., bija gadījumā ar Ādolfu

Hitleru vai pavisam nesen ar Ungārijas prezidentu Viktoru Orbānu). Kaut gan populistu uzdod sevi par demokrātijas aizstāvjiem, populisms pēc būtības ir ne tikai antielitārs, bet arī antidemokrātisks, jo neparedz nekādus alternatīvus viedokļus. Tā nebūt nav unikāla parādība, ka tie paši cilvēki, kuri pirms nākšanas pie varas aizstāv vārda brīvību, tūlīt pēc varas pārņemšanas sāk to apkarot. Populisti pēc definīcijas eksistē tikai viena “patiesība” – tautas patiesība, un, tā kā viņi sevi publiski identificē ar šo “tautu”, tad viņu viedoklis ir vienlaikus arī “tautas viedoklis”. Līdz ar to iebilst viņiem nozīmē “nostāties pret tautu”, atbalstot “noziedzīgo varas eliti” (arī Latvijas populistu – partija KPV LV – savā priekšvēlēšanu kampaņā izmantoja šādu retoriku).

Un šeit propaganda ir ļoti svarīgs instruments. Lai gan propaganda izmanto daudz nepatiesas un safabricētas informācijas, tās galvenais mērķis ir nevis maldināt publiku, bet gan demonstrēt vadības varu pār “patiesību”. Lai pasludinātu kaut ko par patiesu, autoritāram līderim, tādām kā Krievijas prezidents V. Putins, nav nepieciešami pierādījumi – jebkas, ko viņš teiks, iegūs patiesības statusu vienkārši tāpēc, ka viņš to saka. Šajā ziņā viņi ar D. Trampu ir līdzīgi. Lī Makintairs apraksta ASV prezidenta attieksmi pret saviem izteikumiem: “.. viņš uzskata, ka, lai kaut kas kļūtu par patiesību, pietiek ar to, ka viņš tam tic. Tas ir kas vairāk nekā tikai tendence precīzi pareģot notikumus – Tramps runāja tā, it kā viņam piemistu spēja mainīt realitāti”¹⁵. Un ciktāl tas attiecas uz mediju realitāti, valsts pirmās personas statusam piederošās runas tiesības un *Twitter* konts ar 85 miljoniem sekotāju tik tiešām ir viņa burvju nūjiņa.

D. Trampam patīk rakstīt sociālo mediju paziņojumus pašam, bet V. Putins ir radījis daudzlīmeņu propagandas aparātu, veselu troļļu un robotu armiju, kura aktīvi darbojas gan iekšpolitiskajā, gan ārpolitiskajā arēnā, piem., iejaucoties 2016. gada ASV prezidenta vēlēšanās. Šis aparāts applūšina sociālos tīklus ar dažādām viltus ziņām, mēģinot panākt maksimālu skaitu “patīk” un pārpublicējumu. Pastāvīga trauksmi izraisošas dezinformācijas plūsma pakāpeniski notrulina jebkādu reakciju

¹² Snyder 2017, 71.

¹³ McIntyre 2018, 13.

¹⁴ Ārente 2000, 461.

¹⁵ McIntyre 2018, 165.

uz informāciju, tādā veidā atrofējot arī vēlmi noskaidrot patiesību.

Kā to raksturo H. Ārente, “Vienmēr mainīgajā, neizprotamajā pasaulē masas bija sasniegušas tādu stadiju, kad tās vienlaicīgi varēja ticēt visam un nekam, domāt, ka viss ir iespējams, bet nekas nav paties. [...] Masu propaganda atklāja, ka tās uzklautāji arvien ir gatavi ticēt sliktākajam, lai cik absurds tas arī būtu, tāpēc īpaši neiebilst pret to, ka tiek mānīti, jo jebkuru apgalvojumu tik un tā uzskata par meliem. [...] šādos apstākļos cilvēkiem var likt vienu dienu noticēt visneiedomājamākajiem apgalvojumiem, nešaunoties par to, ka nākamajā dienā, saņēmuši neapstrīdamus pierādījumus par šo apgalvojumu nepatiesīgumu, viņi mierinājumu rastu cinismā tā vietā, lai pamestu vadoņus, kuri tiem melojuši...”¹⁶. Padošanās un iekrišana neticībā ir sliktākais, ko sabiedrība var darīt, jo tas nozīmē, ka propagandistiem, viltus ziņu radītājiem un gvelzējiem ir izdevies panākt savu – padarīt cilvēkus vienaldzīgus pret patiesību. Šī vienaldzība dod postpatiesības izplatītājiem brīvību likt publikai šodien noticēt vienai patiesībai, bet rītdien – citai un nelikties ne zinīs nedz par pretrunām, nedz par pierādījumiem, kas to apgāž.

Ja lielākā daļa vēlētāju uzskata, ka varas elite ir korumpēta un visi politiķi melo, bet demokrātiskām vēlēšanām nav jēgas, jo tās pēc būtības neko nemaina, tad viņi būtībā atsakās no savām pilsoniskajām tiesībām. Tas nozīmē, ka liberālā demokrātija pārvēršas par “fasādes demokrātiju”, kurā visi demokrātiskie institūti ir klātesoši, taču būtībā nefunkcionē. Tas būtu ļoti izdevīgi varas elites korumpētajai daļai. Turklāt pastāv pamatots risks, ka šāda novājināta un nefunkcionāla demokrātija kādā brīdī pārvērtīsies par autoritāru “neliberālo demokrātiju”, kā tas ir noticis Ungārijas prezidenta Viktora Orbāna valdīšanas laikā.

Patiesības nozīme postpatiesības apstākļos

Vai taisnība tiem, kas apgalvo, ka patiesība ir mirusi? Tikai tajā gadījumā, ja mēs par to

necināmies, ja vairs neuzskatām to par fundamentālu vērtību. Viena no postpatiesības laikmeta bīstamākajām tendencēm ir priekšstats, ka neviens informācijas avots vairs nav uzticams, līdz ar to nav atšķirības starp tradicionālajiem medijiem un sociālajiem medijiem. Daļēji tajā vainojami paši mediji, kas nav pratuši noturēt auditorijas uzticību. Tas ir novedis pie tā, ka sociālie tīkli ir kļuvuši par būtisku ziņu avotu, kas ievērojami palielina dezinformācijas daudzumu, sekmē viltus ziņu un dažādu sazvērestības teoriju apriti. Tas, kas var palīdzēt medijiem izdzīvot šādas konkurences apstākļos, ir augsti ētiskie standarti, kur patiesība tiek atzīta par pamatvērtību. Proti, mediji mirst kopā ar patiesību – ja tie vairs nespēj pastāvēt par savu redakcionālo neatkarību un nošķirt patiesu informāciju no postpatiesības, to eksistencei patiesām vairs nav jēgas.

Postpatiesības apstākļos medijiem ir jā rūpējas par patiesību un pārbaudītiem faktiem kā par galveno vērtību. Ir jāsteno stingra redakcionālā politika, kas balstīta uz mediju ētikas kodeksu, kurā patiesība ir atzīta par fundamentālu vērtību. Tas nozīmē rūpīgu faktu pārbaudi un pārdomātu viedokļu atspoguļošanas politiku ar uzsvāru uz nozares ekspertu piesaisti. Tas nozīmē arī nenogurstošu darbu, lai atspēkotu gvelšanu un dezinformāciju un veicinātu kritiskās domāšanas principu izplatību un lietojumu.

Kāda tad ir patiesības nozīme postpatiesības apstākļos? Nozīme ir gan tam, ko atzīstam par patiesu, gan arī debatēm par to, kādēļ atzīstam to par patiesu, – tas attiecas gan uz fizisko realitāti, kuru apraksta dabaszinātne, gan uz sociālo realitāti, kuru apraksta sociālās un humanitārās zinātnes. Un var izrādīties, ka šīs nav vienīgās patiesības formas, ja pieļaujam, ka iracionāla subjektīva psiholoģiskā pieredze, piem., mīlestība vai sapnis, arī ir kategorizējama kā fakts. Proti, tas, ka jēdziens “patiesība” bieži vien ir neskaidrs un tā noteiksme prasa piepūli, nenozīmē, ka tas būtu zaudējis nozīmi. Tā ir gan nopietna filozofiska problēma, gan vitāli svarīga sociāla vērtība, bez kuras grūti iedomāties veselīgu un funkcionējošu sabiedrību.

¹⁶ Ārente 2000, 461.

VĒRES

Ārente, H. (2000) *Totalitārisma izcelsme*. Rīga : Elpa.

Frankfurt, H. G. (2005) *On Bullshit*. Princeton : Princeton University Press.

Kakutani, M. (2018) *The Death of Truth*. London : William Collins.

Kruger, J.; Dunning, D. (1999) Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 6, 1121–1134.

McIntyre, L. (2018) *Post-Truth*. Cambridge : MIT Press.

Skinnell, R. (2018) *Faking the News: What Rhetoric Can Teach Us About Donald J. Trump*. Imprint Academic, Chapter 1, Kindle edition.

Snyder, T. (2017) *On Tyranny: Twenty Lessons from the 20th Century*. New York : Tim Duggan Books.